

УДК 373.5:811.161.2

До проблеми формування діалогічного мовлення на основі прозових творів М. Стельмаха

У статті автор розглядає особливості формування діалогічного мовлення і основні аспекти навчання мовлення на основі прозових творів Михайла Стельмаха, зокрема подано орієнтовні вправи і завдання, які будуть сприяти розвиткові навичок діалогічного мовлення на уроках української мови.

***Ключові слова:** діалогічне мовлення, діалог, діалогічна взаємодія, текст, вправи і завдання, стилізація розмовності,*

***Постановка проблеми.** Художня манера творчості кожного письменника значною мірою характеризує мовний контекст усієї епохи, стан нормування літературної мови та її динаміку. У мові художньої літератури відображаються найрізноманітніші засоби живої розмовної мови, творчо оброблені відповідно до світогляду й майстерності письменника і застосовані в авторській оповіді, діалогах та монологіях, невластиві прямій мові, різних формах мовної характеристики героїв.*

„Історичний і культурний феномен Михайла Стельмаха полягає в тому, що його твори – це художня система, в якій власне світосприймання збігається з колективним самовираженням українців. Письменник зміг поєднати у своїй мовотворчості глибокий зміст, правдивість образів, різноманітність художніх засобів і прийомів їх залучення в мовну тканину твору з умінням дібрати з загальнонародної мови ті необхідні елементи, які сприяють відтворенню численних як смислових, так і експресивних та оцінних відтінків значення слова. У мові творів письменника органічно поєдналося загальнономовне й індивідуальне, і це свідчить про досконале вивчення ним народного життя, глибоке знання живої розмовної мови й уміння організувати її в струнку систему авторської розповіді” [3, с. 2].

З огляду на умови компетентнісного підходу до навчання діалогізація навчального процесу найбільш актуальна нині, оскільки вона повною мірою відображає природу дидактичної взаємодії, співробітництва і співтворчості, сприяє створенню оптимальних умов для діалогічного спілкування в системі стосунків «учитель-учні» на уроках української мови.

До найважливіших складників, що становлять основу мовленнєвої компетентності учня основної школи, належить здатність адекватно сприймати діалогічне мовлення на слух, вести діалог з дотриманням вимог українського мовленнєвого етикету (у дружньому колі, у розмові з однолітками, зі старшими чи молодшими за віком, у контактному чи дистантному спілкуванні).

Мета статті – розкрити особливості формування діалогічного мовлення на основі прозових творів М. Стельмаха, звернути увагу на важливість формування діалогічних умінь і навичок, підвищення читацької культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Потреба діалогу соціально й психологічно вмотивована. Важливість діалогу для процесу навчання й формування учнів як особистостей обґрунтована у працях психологів (Ананьєв Б., Бодальов О., Виготський Л., Волкова А., Жинкін М., Зимня І., Леоньєв О. та ін.).

Діалогічне мовлення найяскравіше виражає функцію мови як засобу спілкування, тож формування відповідних навичок – надзвичайно важливе завдання, особливо на початковому етапі. У сучасній методиці практикують взаємопов'язане і паралельне навчання діалогічного і монологічного мовлення, однак наголошують на важливій ролі діалогу, тоді як роль монологічного мовлення зростає і стає провідною у подальшому житті.

Особливості діалогічного мовлення (залежать від ситуації, контактність співрозмовників, невідповідність, емоційність, експресивність, використання жестів і міміки) зумовлюють специфіку його продукування і сприйняття. З одного боку, певні чинники ускладнюють опанування діалогу,

оскільки він вимагає достатньо високого рівня сформованості і навичок аудіювання. З іншого боку, деякі моменти (нерозгорнутість реплік, перевага простих синтаксичних конструкцій, опора на невербальні засоби, використання стереотипів, мовних штамів тощо) полегшують роботу над цим видом мовленнєвої діяльності [3,с.31]. Існують різні види класифікації діалогів. Залежно від мети виділяють розповідні, питальні та спонукальні діалогічні висловлювання.

Діалогічне мовлення – це процес мовленнєвої взаємодії двох або більше учасників спілкування. Тому в межах мовленнєвого акту кожен з учасників виступає як слухач і як мовець [3, с.34].

Діалогічне мовлення виконує певні комунікативні функції, такі як: повідомлення інформації, пропозиції, прийняття не прийняття запропонованого; обмін судженнями/думками/враженнями; обґрунтування своєї точки зору. Кожна з цих функцій має свої специфічні мовні засоби і є домінантною у відповідному типі діалогу.

З психологічної точки зору діалогічне мовлення, як і будь-який інший вид мовленнєвої діяльності, завжди вмотивоване. Проте в умовах навчання мотив сам по собі виникає далеко не завжди. Отже необхідно створити умови, в яких у учнів з'явилося б бажання та потреба щось сказати, передати почуття, тобто поставити їх у «запропоновані обставини». Крім того сприятливий психологічний клімат на занятті, доброзичливі стосунки, зацікавленість у роботі також сприятимуть вмотивованості діалогічного мовлення. Однією з найважливіших психологічних особливостей діалогічного мовлення є його ситуативність [5,с.4].

Слід зазначити, що у процесі навчання цікавими є не будь-які дійсності, а лише такі, що спонукають до мовлення. Такі ситуації називають мовленнєвими або комунікативними.

Аби процес формування діалогічного мовлення був організований і виправдав очікування, варто дбати про формування в учнів таких умінь:

- *мовленнєвих* (формулювати тезу; чітко і зрозуміло висловлювати свої і чужі думки);
- *перцептивних* (слухати і чути; розуміти і сприймати невербальну інформацію (міміку, поставу, жести); проймається почуттям, розуміти стан і відчувати переживання іншої людини (емпатія); рефлексувати);
- *інтерактивних* (налагоджувати контакт, ставити запитання, стимулювати співрозмовника; підтримувати спілкування; ввічливо комунікувати; захоплювати й приваблювати співрозмовника; керувати своїми емоціями; контролювати поведінку та ін.).

Для формування діалогічних мовленнєвих умінь і навичок важливо пропонувати дітям систему комунікативних вправ: мовно-мовленнєвих, умовно-мовленнєвих і власне мовленнєвих. Перші з них спрямовані на засвоєння мовного матеріалу, який є будівельним для продукування діалогічних реплік за зразком (конструювання реплік, орієнтуючись на поданий приклад, заміна однієї конструкції на іншу за аналогією), за інструкцією (складання реплік із дібраними синонімами, антонімами, метафорами для образного змісту, добір фразеологізмів, прислів'їв, прийнятих звернень до співрозмовника) за завданнями типу: побудувати репліку-відповідь на вимогу вчителя «погодьтеся..», «перепитайте...», «уточніть...», «дізнайтеся...» [4,с.24].

У художній мові Михайла Стельмаха, майстра, який уміло шліфував народні багатства і за їхнім взірцем витворив самобутнє і яскраве явище – власний мовностиль, органічно поєдналося загальномовне й індивідуальне. Тональність мовлення в художньому тексті нерідко залежить від наміру автора описати психологічну ситуацію, відобразити стосунки персонажів твору [6,с.14].

Розглянемо приклади вправ і завдань для формування діалогічних умінь на уроках української мови:

Завдання 1. Прочитайте поданий діалог. Визначте адресанта, адресата та мету мовлення. Схарактеризуйте особливості мовців. Якими ви їх собі уявляєте. Розіграйте діалог за ролями.

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнетесь сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути?...

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну і принесли нам. (За М. Стельмахом)

Завдання 2. Прочитайте, поясніть уживання розділових знаків. Запропонуйте свій варіант продовження поданого діалогу. Запишіть його, дотримуючись правил пунктуації.

Недалеко тріснула крига.

— Чуєш? — пригинаючись, таємниче питає Петро.

— Чую.

— А знаєш, що воно?

— Ні.

— Це шука хвостом лід розбиває.

— То в неї такий крепкий хвіст?

— Як залізо! Це зараз невелика вдарила, а то, бува, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне. Іноді, як пофортунить, рибалка й вихоплює шуку за хвіст на берег.

Ми прислухаємось до річки, і вона знову затріщала за верболозами. Там теж ударила хвостом невелика шука, бо ополонки не пробила.

Я охоплюю обома руками березу, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить, бо ще не розмерзся під корою сік, ще мертво у лісі. На вершечку береста обізвалася сойка. Ми подивились на її лискучі дзеркальця, а Петро запитав:

— Знаєш, чому сойка ніяк не може долетіти до вирію?

— Чому?

— Бо в неї в голові нема однієї клепки: пролетить день, а потім неодмінно хоче взнати, скільки ж вона відмахала верст, — і летить назад.

— Гм, — дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки, що її сойка безсовісно вкрала в якоїсь пташини. Сойка підступна птиця: вона мастак нищити дрібне птаство і їхнім же голосом веселити себе.

Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну, ще зачохлену голівку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця.

Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя! (За М. Стельмахом)

Завдання 3. Прочитайте поданий уривок. Схарактеризуйте особистості мовців. Якими ви їх уявляєте? Яке загальне емоційне забарвлення тексту? Назвіть емоції, що переповнюють героїв твору. Поясніть використання окличного знаку, знаку питання у поданому тексті.

Має собі роботу — відбивається і відбивається від осоружних крижин, що так і норovлять підбити його. І таки підтинають. Миколка ціпеніє від страху, а Володимир зі своєї, вже нахиленої, крижини перескочив на іншу, посковзнувся, упав на коліно, але одразу ж і підвівся.

Тепер на берег, ближче до Володимира, збігаються всі, немов на солонище, махають руками, кричать, радять, як вибратися з халепи. Тільки Миколка нерухомо стоїть біля своєї заячої шапки, що впала до ніг, і не зводить погляду з братика. І раптом сталося щось страшне: якась невидима крижина спіднизу вдарила Володимирову, розколола її навпіл, і хлопчак поплавком пішов під воду, на якій одразу спливли вербова палиця і заяча шапка.

— Утонув! — лячно скрикнув хтось на березі, а Миколка заголосив.

Та Володимир не втонув: між крижинами показалася голова, а з берега хтось кинувся у воду й крикнув:

— Тримайся, Володимире! Тримайся!

І хлопчак тримався, вчепившись пальцями в крижину. Він кілька разів намагався вилізти на неї, але вона ставала сторч, і Володимир почав захлинатися.

— Тримайся, хлопче! — підбадьорює його плавець, маневруючи між крижинами.

— Я тримаюсь... — уже не чуючи пальців, насилу вичавлює хлопчак.

— Ти ж у мене козак! — підбадьорює його і голосом, і очима. Він через якусь хвилю віддирає хлопчача від криги і серйозно питає: — Змок?

— Змок, але в чоботи води не набрав.

— Ох і брехунець же ти, — посміхається посинілими вустами Стах та й гребеться до берега, який тепер став таким принадним і дорогим. Як би це добре було добратись до нього, забігти в хатину та на піч і щоб мати нічогісінько не взнала. Та, напевне, люди геть усе розкажуть їй, а тоді без голосіння і сліз не обійдеться.

Вони вибираються на берег, до них першим кидається заплаканий Миколка, а вже від присілка, надломлюючись, біжить Оксана, біжить, зупиняється і, не витираючи сліз, знову біжить. (За М. Стельмахом)

Висновки. Навчання діалогічного мовлення учнів – неперервний процес, що здійснюється через послідовне оволодіння комунікативними вміннями й навичками. Навчання школярів будувати діалоги різних видів вимагає від них уміння орієнтуватися в мовленнєвій ситуації та на цій основі визначати тему, зміст і види діалогу, а також добирати мовні засоби для висловлювань. Діалогічне мовлення сприяє розвиткові в учнів уяви, фантазії, творчості, допоможе учням краще усвідомлювати необхідність використання таких навичок у повсякденному житті, позитивно вплине на формування учня як компетентної мовної особистості, яка відповідально ставиться до власного мовлення у різних життєвих ситуаціях.

Література:

1. Гаврилина Л.К. Диалог как необходимая составляющая коммуникативной подструктуры учебных занятий / Л.К. Гаврилина // Современные проблемы науки и образования. Педагогические науки. – 2007. - №4. – С.47-50.
2. Новейший психолого-педагогический словарь / сост. Е.С.Рапацевич; под общ ред. А.П. Астахова. – Минск: Современная школа, 2010. – 928с.

3. Палихата Е.Я. Лінгвістичні особливості діалогічного мовлення / Е.Я. Палихата // Дивослово. – 1995. - №3. – С. 29- 34.
4. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика: пробний підручник [для гімназій гуманіт. профілю] / Пентилюк М.І. – К.: Вежа, 1994. – 240с.
5. Пентилюк М.І. Культура діалогу як основа формування мовної особистості / М.І. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2012. - №1. – С.2-4.
6. Ткаченко Т. В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т. В. Ткаченко. – К., 2006. – 21 с.
6. Стельмах М.П. Гуси-лебеді летять...Повість // Стельмах М. Твори в шести томах. – Т.4. – К.: Дніпро, 1973. – С. 443-578.
7. Стельмах М.П. Дума про тебе. Роман // Стельмах М Твори в шести томах. – Т.5. – К.: Дніпро, 1973. – 392с.
8. Стельмах М.П. Чотири броди: Роман. – К.: Рад. письм., 1979.- 527с.
9. Стельмах М.П. Щедрий вечір. Повість. //Стельмах М. Твори в шести томах. – Т4. – К.: Дніпро, 1973. – С. 579-726.

В статье автор рассматривает особенности формирования диалогической речи и основные аспекты обучения речи на основе прозаических произведений Михаила Стельмаха, в частности подано ориентировочные упражнения и задания, которые будут способствовать развитию навыков диалогической речи на уроках украинского языка.

Ключевые слова: *диалогическая речь, диалог, диалогическое взаимодействие, текст, упражнения и задания, стилизация разговорности.*

The article considers the peculiarities of forming dialogic speech and learning basic aspects of speech based on prose Michael Stelmach, particularly given tentative exercises and tasks that will help develop the skills of dialogue speech at the Ukrainian lessons.

Keywords: *dialogic speech, dialogue, dialogical interaction, text, exercises and tasks, stylization of conversation.*